

بایسته‌های گفتاری - رفتاری پاسخ به شبهات در سیره رضوی

حسن خرقانی^۱
 البرز محقق گرفمی

چکیده

پاسخگویی به شبهات، بر پایه‌هایی شناختی استوار است که به شکل‌هایی از قبیل مناظره، جدل، گفتگوی دوسویه روشمند و یا نگارش نامه، رخ می‌نماید. شناخت روش‌های گفتاری - رفتاری پاسخگویی به شبهات در سیره و تعالیم امام رضا علیه‌السلام، در فراهم آوردن الگوی مناسب آداب شبهه‌پژوهی بسیار اثربخش است. بر این اساس، پژوهش حاضر با هدف تبیین بایسته‌های گفتاری - رفتاری پاسخ به شبهات در سیره رضوی و به روش تحلیل - استنتاجی با بهره‌گیری از منابع کتابخانه‌ای، سامان یافته است. نمونه‌هایی از این بایسته‌ها عبارتند از: توجه به مقدمات و لوازم سخنوری، استحکام برهان و استدلال، شوق‌انگیزی در مخاطب برای حق‌جویی، اطمینان بخشی و اقناع مخاطب، محترم شمردن اندیشه‌ورزی و آزادی بیان، دفاع از حقانیت ادیان توحیدی در برابر جبهه کفر، هشدارهای اثربخش و پرهیز از آفات پاسخگویی و مناظره. واکاوی‌ها حاکی از آن است که امام رضا علیه‌السلام با بهره‌گیری از اصول و قواعد اخلاق اسلامی، شناخت دقیق مخاطب و خاستگاه‌های ایجاد شبهه در هنگامه مواجهه با شبهات، پاسخ‌هایی را بیان می‌فرمایند که توجه به آن‌ها، در نظام‌سازی روش‌های پاسخگویی به شبهات بسیار مفید و کارگشاست.

کلیدواژه‌ها: شبهات، آداب پاسخگویی، روش گفتاری - رفتاری، سیره رضوی.

۱. دانشیار علوم قرآن و حدیث، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، مشهد، ایران. (نویسنده مسئول)
 ۲. دانشجوی کارشناسی ارشد، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، مشهد، ایران.
 تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۴/۲۹ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۶/۲۰ تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۰۷/۰۱

۱. مقدمه

از آنجا که اختلاف میان مردمان در امور دینی و دنیایی سابقه‌ای به درازنای تاریخ تفکر آدمی دارد، شناخت راه‌های رفع این اختلاف بایسته می‌نماید. یکی از این راه‌ها، سامان‌دادن گفتگوی منطقی بر اساس مقدمات، ضوابط و روش‌هایی است که سبب اقناع مخاطب می‌شود (طنطاوی، ۱۹۹۷، ۱۵). آداب گفتگوی علمی، مناظره و پاسخگویی به شبهات را به اعتبار دسته‌بندی‌های گوناگون می‌توان به آداب شخصی، علمی، گفتاری، رفتاری و عمومی تقسیم کرد (زمزمی، ۱۴۱۴، ۱۱۳). تواضع، عزتمندی، پایداری بر حق، احترام به طرف دیگر، تسلیم در برابر حق، اخلاص، انصاف و عدالت بخشی از آداب شخصی پاسخگویی به شبهات هستند (خصاونه، بی‌تا، ۲۰۰-۲۰۸؛ ابن حمید، ۱۴۱۵، ۳۲ و ۳۶؛ کامل، بی‌تا، ۶). دانش کافی، آغاز کردن از مبانی و نقاط مشترک، استدلال گرایبی، بیان آشکار و منطقی نیز نمونه‌هایی از شرایط علمی مناظره دوسویه است (ابن حمید، ۱۴۱۵، ۱۴؛ کامل، بی‌تا، ۶ و ۱۹؛ خصاونه، بی‌تا، ۲۲۲-۲۴۰). برخی از آداب گفتاری نیز عبارتند از: گزیده‌گویی، برساختن عبارت‌های متناسب، استفاده از تلمیح به جای صراحت و گفتار سامان یافته (شهود، بی‌تا، ۱۱۶؛ کامل، بی‌تا، ۱۱-۱۳؛ خصاونه، بی‌تا، ۲۰۹-۲۱۱). آداب و قواعد رفتاری و گفتاری پاسخگویی به شبهات در کنار به کار بردن اسلوب‌های استوار علمی را می‌توان دو گام در ساختن دستگاه پاسخگویی به شبهات نامید. پیمودن گام اول از دو طریق ممکن است:

۱- استفاده از دانش‌های اخلاق و روان‌شناسی ۲- روش‌شناسی برخی مناظرات به عنوان نمونه. از آنجا که پژوهش‌های یادشده در پیشینه به روش‌شناسی یا الگوسازی برای پاسخگویی به شبهات توجه کافی نداشته‌اند، یافتن اسلوب رفتاری - گفتاری پاسخگویی به شبهات، بسیار بایسته می‌نماید.

از دیگر سو، اهل بیت پیامبر رحمت صلی‌الله‌علیه و آله افزون بر بهره‌ای از برترین اخلاق، آگاه‌ترین افراد به روش‌های مناظره و پاسخگویی به شبهات و دفاع از کیان عقاید اسلامی هستند. از این رو، توجه در سیره آنها با رویکرد روش‌شناسانه، الگویی مناسب برای ساختن الگوریتم رفتاری و اخلاقی پاسخگویی به شبهات فراهم خواهد آورد.

در میان مناظرات امامان علیهم‌السلام، گونه‌های مختلف شبهات و مناظرات عصر امام رضا علیه‌السلام، در کنار وجود کانون‌های گوناگون شبهه‌گر نمونه‌ای مناسب

برای بازپژوهی شمرده می شود. پژوهش حاضر که در رده ارتباطات و تبلیغ دینی قرار می گیرد، از یکسو با مسائل نوین علم کلام پیوند دارد و از سوی دیگر با اخلاق عملی اسلامی. به دیگر سخن، این نوشتار با پی جویی سنت و سیره رضوی، درصدد یافتن الگوی مناسب رفتاری - گفتاری مواجهه با شبهه گران است که از این نظر، محتوایی نظری برای اخلاق کاربردی و روش های تبلیغ دینی فراهم می آورد.

۲. پیشینه بحث

اصول، قواعد و آداب گفتگوی دانش بنیان، همواره مورد توجه دانشوران علوم گوناگون، به ویژه علم اخلاق و رفتارشناسی، بوده است. این موضوع در کتاب های دانش های منطق و کلام نیز با بیان روش گزاره (پیام) شناسی و روش کلی رویارویی با پیام ها، پی گرفته شده است، اما در این کتاب ها نه تعریفی جامع از شبهه ارائه شده و نه از اسلوب پاسخگویی به شبهات سخنی رفته است.

نوشته های فراوانی درباره آداب اخلاقی و رفتاری مناظره و جدل سامان یافته است. برخی از نوشته ها مانند «ادب الحوار فی الاسلام» نوشته محمد سید طنطاوی و «الحوار فی القرآن الکریم» محمد حسین فضل الله، بخش هایی را به انواع گفتگوهای مبتنی بر پرسشگری در قرآن و سنت نبوی اختصاص داده اند که جنبه تفسیری آنها پررنگ است. برخی دیگر، مانند «اصول الحوار و آدابہ فی الاسلام» به کوشش صالح بن عبدالله بن حمید، «الحوار، آداب و أخلاق و ثقافت أمه» نوشته محمد فنخور عبدلی و جزوه عمر عبدالله کامل با نام «آداب الحوار و قواعد الاختلاف» به دسته بندی آداب گفتگو و بیان بایسته های اخلاقی دوسوی مناظره پرداخته اند. کتاب «الحوار، آدابہ و ضوابطہ فی ضوء الكتاب و السنه» به قلم یحیی زمزمی، یکی از بهترین پژوهش ها در دسته بندی آداب و روش های انواع گفتگوست.

با اینهمه، آداب و اسلوب رفتاری در پاسخگویی به شبهات کمتر مورد توجه دانشوران قرار گرفته است. همسان انگاری میان مناظره و شبهه پژوهی، یکی از دلایل احتمالی نبود نوشتارهای مستقل در این زمینه است. کتاب هایی چون «روش شناسی علم کلام، اصول استنباط و دفاع در عقاید» به کوشش رضا برنجکار و «روش شناسی پاسخگویی به پرسش های اعتقادی» به قلم محسن عباسی، بخش هایی از پژوهش خود را به بیان برخی

آداب پاسخ به شبهات اختصاص داده‌اند. مقاله محی الدین عطیه در مجله الحوار و نیز مقاله «ادب الحوار و شرائط الجدل» از یوسف قرضاوی در شماره ۱۶۰ ماهنامه العالمیه، در همین راستا قابل ارزیابی است.

پژوهش حاضر با محور قرار دادن سیره و احادیث رضوی، در پی بازیابی الگوی رفتاری - گفتاری حاکم بر فرایند پاسخگویی به شبهات توسط وجود مقدس عالم آل محمد حضرت علی بن موسی الرضا علیه السلام است. برای این منظور، روایات منقول از حضرت در جوامع حدیثی به دقت تحلیل شده است. پس از کشف الگوی رفتاری - گفتاری حضرت در هر یک از نمونه های بررسی شده از موارد پیش گفته، دسته بندی منطقی آن‌ها در پانزده رده سامان یافت و عنوان متناسب با هر الگو تعیین شد. همچنین توضیحات عمومی لازم درباره هر یک از آن‌ها تبیین شده و نمونه های متناسب، ذیل هر عنوان قرار گرفتند.

۳. مفهوم شناسی

از آن‌جا که این پژوهش در پی یافتن اسلوب‌های اخلاقی و رفتاری امام هشتم علیه‌السلام در پاسخگویی به شبهات است؛ شناخت دو مفهوم شبهه و الگوی رفتاری - گفتاری پاسخگویی، ضروری است. در ادامه، تبیین این دو مفهوم پی گرفته خواهد شد.

۳-۱. شبهه

شبهه بر وزن فَعْلَه، برآمده از ماده «ش ب ه» به معانی اختلاط، التباس، ابهام، آمیخته شدن حق با باطل، مانده حق (به مانند حق) و چیزی که درست آن از نادرست آن شناخته نمی‌شود، آمده است (فراهیدی، خلیل بن احمد، ۱۴۰۹، ۴/۳؛ ابن فارس، ۱۴۰۴، ۲/۳؛ صبحی صالح، ۱۳۸۶، ۸۱). این کلمات نشانگر همسانی دو پدیده در ویژگی‌ها، چیستی و چگونگی است (راغب، ۱۴۱۲، ۴۴۳). پس، هر گاه پدیده‌ای بیهوده و باطل، خود را به شکل پدیده حقیقی و استوار در آورد، مورد پذیرش گسترده قرار می‌گیرد. از همین رو، به آن پدیده نادرست شبهه می‌گویند.

۲-۳. شبهه در اصطلاح علم کلام

هر دستگاه صحیح فکری، متشکل از دسته‌ای از گزاره‌ها و روند استدلال است. برای نمونه، برهان، قیاسی منطقی است که از مقدمات یقینی تشکیل شده و غرض از آن اثبات حق است.

استدلال منطقی + دستهای از گزاره‌های صحیح = دستگاه فکری صحیح
دستگاه شبهه سازی فاقد حداقل یکی از این مؤلفه‌های دانش محور است. شبهه بر نوعی استدلال یا برهان نیمه تمام استوار است که فاقد مؤلفه‌های پیش گفته است. ارکان شبهه عبارتند از: الف) حقیقت؛ ب) مشابه حقیقت؛ ج) وجه مشابهت؛ د) میزانی از مشابهت به حقیقت که سبب التباس و خطا می شود.

بر این اساس، هر انگاره استدلال گونه‌ای که یکی از باورهای اعتقادی، عملی و آموزه‌های دینی را به چالش می کشد یا سبب کج تابی در شناخت درست آنها می شود، شبهه نام دارد. این انگاره (گزاره) استدلالی کاملاً منطقی نیست، بلکه شبه استدلالی است که منطقی می نماید و به شکل پیامی از طریق گفتار، نوشتار، تصویر و رفتار قابل انتقال است. این پیام (دستگاه ارتباطی) با نمودار کردن بخشی از حقیقت و آمیختن آن به استدلال‌های نادرست، درصدد ایجاد چالش و خطا در منظومه معرفتی انسان است.

۳-۳. الگوی رفتاری - گفتاری پاسخ به شبهات

الگوی رفتاری - گفتاری پاسخگویی به شبهات، مجموعه‌ای از رفتارها و گفتارهاست که بر اساس آگاهی از روان شناسی، جامعه‌شناسی، شناخت روحيات مخاطب و شنونده بیرونی، جریان‌های سیاسی و... با استفاده از منابع دینی به شکل روشی اخلاقی و کنش‌های عملی، جلوه‌گر می شود. این روش‌ها به شکل مستقیم با متن شبهه و پرسش پیوند نمی خورد، ولی به گونه‌ای غیرمستقیم بر حل شبهه، اقناع مخاطب و شنونده کارگر خواهد بود. شمار فراوانی از آیات قرآن کریم در بردارنده احتجاج و کلام همراه برهان در موضوعاتی چون توحید، عدل، نبوت و معاد در مقابل ناباوران و شبهه گران است. اشاره قرآن کریم به بایستگی و نیاز به جدال احسن (نحل/۱۲۵)، نشانه‌ای بر تشویق برای یافتن اسلوب و الگوی متناسب علمی، گفتاری و رفتاری در پاسخگویی به شبهات و گره‌های ذهنی و عملی است؛ الگویی که برای نمایاندن حق و دفاع از باورهای دینی بسیار ضروری می نماید.

۴. جریبان شناسی شبهه گران و گونه شناسی شبهات در عصر رضوی

توسعه علوم مسلمین در عصر صادقین علیهم السلام و گسترش قلمرو سرزمین اسلامی در سال های بعد، سبب آشنایی مسلمانان با مکاتب فکری یونان، هند، ماوراءالنهر و ایران باستان شد. در عصر ولایتعهدی ظاهری امام رضا علیه السلام نیز در منطقه خراسان، پیروان مسیحیت، یهودیت، زرتشت و صابئان در کنار بدنه اصلی امت که پیرو مکتب خلفا بودند، زندگی می کردند (علوی، ۱۳۷۹، ۱۸-۳۰). فطحیه، واقفیه، زیدیه، اسماعیلیه و نیز غالیان مهم ترین گروه های منتسب به شیعه بودند که سبب پیدایش شبهات فراوان درون مذهبی در زمانه امام هشتم علیه السلام گردیده بودند. برای نمونه، واقفیه با انگیزه های مالی و سیاسی، امتداد امامت پس از امام هفتم علیه السلام را منکر شده و زمینه ساز پیدایش شبهات فراوانی پیرامون ویژگی های امام، مهدویت و پایان امامت شده بودند (شهرستانی، ۱۴۰۴، ۱۶۸/۱).

شبهه گران عصر رضوی را در سه رده کافران ملحد، اهل کتاب و مسلمین میتوان تقسیم کرد. باورمندان به اصالت ماده و طبیعت، مشرکان عرب و معتقدان به تناسخ، باورمندان به قدرتمندی شر و دوگانه گرایان، گونه هایی از کافران این دوره بودند. اهل کتاب نیز خود به چهار گروه مسیحیان، یهودیان، زرتشتیان و صابئان تقسیم می شدند. مسلمانان شبهه گر نیز سه دسته شیعی مذهب، عامه و خوارج را شامل میشدند. عامه خود در گروه هایی چون معتقدان به جبر الهی، باورمندان به تفویض و مجسمه قابل ارزیابی بودند. شیعیان نیز به گروه هایی چون واقفیه، غالیان و باورمندان به تأثیر نجوم رده بندی می شدند (واسعی، ۱۳۸۸، ۱۳۳). در این میان نیز افرادی مانند حسین بن خالد، تنها حامل شبهه بوده (طبرسی، ۱۴۰۳، ۴۱۶/۲) و در برساختن و باور به شبهه، هیچ نقشی نداشتند. از این رو، بهتر است این افراد را «کانون های متأثر از شبهه» بنامیم.

موضوعاتی مانند آموزه های حوزه توحید و نبوت مانند کیفیت صفات الهی، خلقت اولیه، هدف از ارسال پیامبران، چگونگی عصمت و برهان برای شفاعت آن ها، دلایل اثبات نبوت، اعجاز قرآن، ظواهر و بطون قرآن و توسل به پیامبران را در میان شبهات این دوره می توان برشمرد (طبرسی، ۱۴۰۳، ۳۹۶/۲-۴۱۴؛ ابن بابویه، ۱۳۷۸، ۳۱۵/۱؛ احمدی میانجی، ۱۴۲۶، ۲۱/۵-۳۲). همچنین، مواردی پیرامون چیستی امامت، نیاز به امام و لزوم آن، فضایل امام علی علیه السلام و تقدم ایشان بر سایر صحابه، غصب فدک،

علم امامان، عصمت ایشان، صفات معصومین علیهم السلام، دلایل اثبات امامت امام هشتم علیه السلام و حکومت ناحق خلفا، برخی از شبهات پیرامون امامت در آن دوران بودند (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ۲۱۲/۱ و ۲۴۰؛ احمدی میانجی، ۱۴۲۶، ۵/۳۳-۵۷؛ طبرسی، ۱۴۰۳، ۴۳۲/۲-۴۴۰).

برخی از مهم ترین گونه‌های روش‌های شبهه‌گری در عصر رضوی، به شرح زیر است: پرسش‌گری بیهوده و شبهات ناستوار بر برهان، بهره‌گیری از مغالطه کوچک‌نمایی و تخصیص توسط مأمون در شبهه‌گری به مقام اهل بیت علیهم السلام (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ۲۴۸/۱)، مغالطه تجسم و انگاره وجود حقیقت خارجی برای امور انتزاعی، سودجستن از مغالطه اکثریت در اثبات حقانیت مکتب خلفا توسط یحیی بن ضحاک (همان، ۲۳۲/۲)، استفاده از مغالطه کُنه و وجه توسط مأمون در مقایسه رفتار هر معترض سیاسی با زید بن موسی علیه السلام، دستاویز قراردادن دور در شبهه زندقی درباره آفریده نخستین، به کاربردن دروغ در شبهه انتساب اندیشه غلو به همه شیعیان و کاربست مغالطه نیافتن دلیلی معتبر در شبهه اثبات وجود خداوند متعال.

۵. روش‌های رفتاری - گفتاری امام رضا علیه السلام در پاسخ به شبهات

بنا بر گزارش ابراهیم بن عباس، رعایت آداب مناظره و دانش فراوان امام هشتم علیه السلام برای همه دانشوران روزگار حضرت آشکار بود (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ۱۸۰/۲). از آنجاکه این نوشتار در پی یافتن اسلوب رفتاری - گفتاری مناسب پاسخگویی به شبهات بر مبنای سیره رضوی است، تمامی روش‌ها و نمونه‌های پیش رو با استفاده از مطالعه در احادیث امام، گزارش‌های تاریخی مربوط به زمانه و نیز نگاشته‌های آن حضرت، سامان یافته است. برخی از این روشها به شرح زیر هستند:

۵-۱. احترام به مخاطب و اهانت نکردن به مقدسات او

هرچند پاسخگویی به شبهات با رویارویی نقادانه همراه است و انکار نظریات رقیب را در پی دارد، لکن حفظ فضای محترمانه در شمار حقوق شبهه‌گر قرار می‌گیرد. این رفتار، شخصیت شبهه‌گر را در نظر دیگران نمی‌کاهد و سبب تشویق او به پذیرش حقیقت

خواهد شد. گفتمان آمیخته با احترام و پاسداشت مخاطب، یکی از روش های برقراری ارتباط عاطفی و روانی با او در جهت تفهیم بهتر مبانی علمی است که قرآن کریم نیز به آن توجه داده است (حجرات/۱۱). قرآن کریم یکی از محرک های انگیزشی لجاجت را، اهانت به مقدسات مخاطب می داند (انعام/۱۰۸)؛ چرا که در محیط آمیخته به ناسزاگویی، استدلال های علمی و منطقی تأثیرگذار نخواهند بود. توصیه حضرت علی علیه السلام به پرهیز از کلام ناروا و آمیخته با توهین در بحبوحه جنگ با شامیان (صبحی، ۱۳۸۶، ۳۲۳)، نشان از اخلاق مداري پیروان راستین اسلام در سخت ترین شرایط دارد. شیخ اجل نیز در این باره می نویسد: «سنت جاهلان است که چون به دلیل از خصم فرو مانند، سلسله خصومت بجنابند» (سعدی، ۱۳۷۲، ۱۶۶).

قرآن کریم، فرعون را یکی از افرادی می داند که پس از درمانده شدن در برابر پاسخ های استوار حضرت موسی علیه السلام بر شبهه وجود پروردگار هستی، به توهین و تهدید روی آورد (شعراء/۲۹) لذا زدوده بودن کلام از طعنه، درشت گویی، تجریح، تمسخر و گونه های کوچک نمایی شبهه گر، از ویژگی های پاسخ مناسب است (ابن حمید، ۱۴۱۵، ۲۵).

امامان شیعه علیهم السلام، مبانی فکری و آموزه های خویش را بر آزادی عقاید، احترام به صاحبان آن ها، ترک دشمنی و تحمیل نکردن عقیده استوار کرده بودند (آقائوری، ۱۳۸۷، ۲۵۶) و در سفارش های فراوانی، پاس نداشتن حریم مخاطب و فرو کاستن منزلت او را ناروا شمرده اند (رک: مجلسی، ۱۴۰۳، ۱۴۳/۷۲). آنان همچنین، به وابستگی های مذهبی - عاطفی مخاطبان توجه ویژه ای داشتند و در گفتگوهای خود با پیروان مذاهب، سبب تحریک احساسات مذهبی و فرقه ای نمی شدند. گزارش های فراوانی از سفارش امامان علیهم السلام به سنجیده گویی درباره اصحاب پیامبر رحمت صلی الله علیه و آله وجود دارد (بروجردی، ۱۳۸۶، ۳۹۶/۱۸-۴۰۲).

امام رضا علیه السلام نیز به نقل از امام صادق علیه السلام می فرماید: «خاندان پیامبر همگی بر این باورند که باید درباره اصحاب پیامبر، به بهترین وجه سخن گفت» (رازی، ۱۴۰۸، ۵۰/۱). ایشان بر همین اساس شیعیان مناطقی را که مورد اهانت پیروان عثمان قرار می گرفتند، به بردباری در دولت باطل سفارش می نمودند (کلینی، ۱۴۲۹، ۲۴۷/۸). پاسخ گویی مستدل به شبهه گری بی احترامانه حسین بن قیاما (ابن بایویه، ۱۳۷۸،

۲/۲۰۹)، رعایت منزلت اجتماعی و دینی پیشوای یهودیان و مسیحیان در هنگامه مناظره (همان، ۱۵۸/۱) نمونه هایی از این احترام است.

۲-۵. رعایت آداب سخنوری و حفظ آرامش در سپهر گفتگو

یکی از شالوده‌های اثربخشی در مخاطب، بهره‌وری از سخن نرم، خوب گوش دادن و آهنگ گرمابخش در سخنوری است. قرآن کریم، افزون بر راهنمایی به بهترین شیوه گفتاری (اسراء/۵۳، بقره/۸۳)، یکی از راه‌های برقراری ارتباط مؤثر با مخاطب را مبتنی بر گفتمان و لحن متناسب و آرام می‌داند. امام باقر علیه السلام نیز در این باره چنین توصیه می‌فرماید: «نیک گوش دادن را فرا بگیر، همان گونه که سخن نیک را می‌آموزی؛ و کلام هیچ کس را پیش از پایان آن قطع نکن» (مجلسی، ۱۴۰۳، ۲۲۲/۱).

امام رضا علیه السلام برای رسیدن به درک همدلانه با مخاطب، کلام را به نرمی و توازن بیان فرموده و از سخنان رنج آور خودداری می‌کردند. نمونه‌هایی از کاربرست نظام پسندیده رفتاری - گفتاری در سیره رضوی، به این قرار هستند: استقبال از مناظره‌گران با عبارت‌های آمیخته با محبت و احترام، استوارسازی سخن بر انگاره‌های معتدل همه‌پذیر، رفتار متواضعانه در مجلس گفتگو، قطع نکردن سخن گوینده با وجود استدلال نادرست، رعایت آداب نامه نگاری در نوشته‌های حاوی شبهه و پذیرش گرم از منصرفان از اندیشه نادرست. نتیجه این رفتار، کاسته شدن حرارت و شور شبهه‌گران و تمایل آن‌ها به پذیرش مبانی حق است تا جایی که افرادی مانند فتح بن یزید جرجانی و احمد بن محمد بزندی، به سبب پاسخ‌های دقیق امام به شبهات، از اندیشه نادرست خود دست شسته و به تشیع گرویدند (حلی، ۱۴۱۱، ۱۹؛ طوسی، ۱۴۱۱، ۷۱).

ابراهیم بن عباس رفتار امام رضا علیه السلام را در پاسخ گویی، چنین گزارش می‌کند: «من هرگز حضرت ابی الحسن الرضا علیه السلام را ندیدم که در سخنش به کسی ستم کند و بد بگوید و ندیدم سخن کسی را قطع کند، بلکه صبر میکرد تا او از سخن گفتن فارغ می‌شد بعد از آن تکلم می‌فرمود» (اربلی، ۱۳۸۱، ۳۱۶/۲). این ادب ورزی تا بدان جا بود که امام در مقابل هم نشینان هرگز به چیزی تکیه نمی‌زدند (طبرسی، ۱۴۱۷، ۶۳/۲).

پرهیز از اطناب و سخنان دشوارفهم در کنار گزیده‌گویی نیز یکی دیگر از ویژگی‌های

گفتاری امام هشتم علیه السلام در پاسخ به شبهات است. برای نمونه، امام علیه السلام، در پاسخ شبهه ناسازگاری اختیار آدمی با دستور الهی به انجام تکالیف، توجه به عدل الهی را راه حل فهم صحیح کیفیت تکالیف دانستند. همچنین، در شبهه ناسازگاری اختیار آدمی با تقدیر الهی، پاسخی جز دعوت به اندیشیدن پیرامون ناتوانی انسان در برابر خالق ارائه نکردند (طبرسی، ۱۴۰۳، ۴۱۴/۲). این گزیده‌گویی در مواردی رخ می‌نمود که شبهه برآمده از تفسیر نادرست، از آموزه‌های بنیادین اسلام می‌بود. در چنین مواردی، توجه دادن به نادرستی بنیان‌های عقیده مخاطب، ساختمان شبهه را فرو می‌ریزد و دیگر نیازی به تبیین و تشریح جزئیات و فروع نیست.

همچنین، پرهیز از کار بست واژگان نامتعارف به ویژه در مسائل اعتقادی، سبب گسترش فهم آموزه‌ها در لایه‌های شناختی گونه‌های متفاوت مخاطبان می‌شود. بر همین اساس، علی علیه السلام، پیراستگی سخن از پیچیدگی‌ها را سبب فهم آسان آن برای همه گروه‌های مخاطبان و مایه بلاغت کلام دانسته است (لیثی، ۱۳۷۶، ۵۶ و ۱۲۴). تبیین معانی مجازی و رهنمون شدن به روح معنا در شبهات حوزه صفات الهی (مجلسی، ۱۴۰۳، ۳۷/۳) نمونه‌های دیگر از رعایت آداب سخنوری در سیره رضوی برای پاسخگویی به شبهات است.

۳-۵. استقبال از پرسش و شبهه

بنا بر گزارش علی بن جهم، بردباری امام رضا علیه السلام در شنیدن و پاسخ به شبهات چنان فراوان بود که تنها در یک نمونه به چهارده شبهه پیاپی مأمون پیرامون عصمت پیامبران پاسخ دادند و به ۵۷ فراز از آیات قرآن، شماری از احادیث پیامبر خدا صلی‌الله‌علیه و آله، گزارش‌های تاریخی و ده‌ها دستگاه استدلال منطقی استناد فرمودند (طبرسی، ۱۴۰۳، ۴۲۶/۲).

به گواهی حاکم نیشابوری، امام علیه السلام در زمان سکونت در مدینه، ساعاتی از روز را به پاسخگویی سؤال‌ها و شبهات در مسجد نبوی اختصاص می‌داد (نیشابوری، بی تا، ۱۳۱). مناظره امام رضا علیه السلام با سلیمان مروزی، متکلم بزرگ خراسانی نیز در بردارنده پرسش‌ها و شبهات فراوان سلیمان از امام و پاسخ‌های متکی بر برهان بود که درماندگی سلیمان از ادامه مناظره را در پی داشت (طبرسی، ۱۴۰۳، ۴۰۴/۲). از سوی

دیگر، گزارش حسن بن محمد نوفلی از مناظره امام با دانشوران ادیان و مکاتب، در بردارنده استقبال امام هشتم علیه السلام برای مناظره با دانشور و رهبر معنوی زردشتیان آن روزگار است (مجلسی، ۱۴۰۳، ۱۰/۳۱۰). همچنین، با وجود پرسش‌های فراوان عمران صابی درباره وجود واحد و بایسته‌های آن، امام علیه السلام با جملاتی مانند «سَلِّ عَمَّا أَرَدْتَ» و «سَأَلْتَ فَافْهَمِ الْجَوَابَ» او را به پرسشگری بیشتر دعوت کردند. همین رفتار سبب علاقه مندی وی به امام رضا علیه السلام و پذیرش اسلام شد تا جایی که وی یکی از پاسخ‌گویان شبهات کلامی پیرامون توحید گشت (ابن بابویه، ۱۳۹۸، ۴۳۹).

استوارسازی پاسخ‌شبهه بر منابع شناختی مورد قبول شبهه‌گر نیز یکی از روش‌های علمی - اخلاقی پاسخگویی به شبهات است. امام رضا علیه السلام این روش را به قدری بایسته به کار می‌بردند که سبب تشویق مخاطب در پرسش از نادانسته‌های دیگرش می‌شد. برای نمونه، امام پس از استناد به انجیل در مقابل رهبر کاتولیک‌های آن دوره، وی را در پرسیدن هر پرسشی آزاد گذاشت. ایجاد این فضای باز شناختی، جاثلیق را چنان مشتاق نمود که نادانسته‌های خود درباره حواریون حضرت عیسی علیه السلام را از ایشان جویا شد. دعوت‌های سه‌گانه امام هشتم علیه السلام به پرسشگری مجدد، برای جاثلیق چنان اثربخش بود که وی از ادامه مناظره با امام خودداری کرده و به برتری علمی و اخلاقی امام هشتم علیه السلام گواهی داد (طبرسی، ۱۴۰۳، ۲/۴۱۸). فرمایش «تَسْأَلُنِي أَوْ أَسْأَلُكَ؟» (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ۱/۱۶۴) به پیشوای یهودیان نیز گواهی بر آمادگی امام هشتم علیه السلام برای پاسخگویی به هر شبهه‌ای است.

۴-۵. ایجاد اشتیاق در مخاطب و تشویق وی به همراهی

برانگیختن مخاطب برای همراهی‌کردن در فرازهای مختلف گفتگو و مناظره، یکی از راه‌های زدودن گامبهبگام شبهات از صفحه ذهن اوست. این روش را با نام «همراهی سقراطی» نیز می‌شناسند. آغاز کردن کلام از قضایای بدیهی و وجدانی و مبانی مشترک میان دو سوی شبهه، زمینه‌ساز گفتگو و تبیین استوار پاسخ‌های مجیب خواهد بود.

در سیره رضوی، تمایل مخاطب برای ادامه گفتگو، گواهی بر همدلی و همراهی مخاطب با کلام امام رضا علیه السلام و اشتیاق وی برای یافتن پاسخ است. اشتیاق سلیمان مروزی برای فهم بیشتر درباره مفهوم بدهاء، نمونه‌ای از کاربست مناسب این روش است (حر عاملی، ۱۳۸۰، ۳۰۶).

تشویق مخاطب، افزون بر اینکه تشکر از او در پذیرش حق شمرده می شود، زمینه تعامل بیشتر با او را فراهم می سازد. برای نمونه، نوفلی جریان های پسمناظره امام رضا علیه السلام با عمران صابی و پیروزمندی برهان امام را چنین گزارش می کند که امام به دنبال عمران فرستاد و هدایایی به او بخشید و در مجلسش او را تکریم کرد (ابن بابویه، ۱۳۹۸، ص ۴۴۰) و او را به نمایندگی خود در اخذ وجوهات یکی از مناطق خراسان برگزید. وی نیز با اختیار مذهب تشیع، یکی از مدافعان مسائل کلامی گردید (همو، ۱۳۷۸، ۱/۱۷۹).

۵-۵. پایبندی به هدایت و اقناع مخاطب

نگرش باز به مسائل، تعهد به تأثیرگذاری در مخاطب، آمادگی برای بازگویی مطالب، توجه دادن مخاطب به بازاندیشی در دانسته های خود (حرّانی، ۱۴۰۴، ۴۲۴) نمونه هایی از پایبندی امام علیه السلام برای فهماندن مطالب به مخاطبان است.

برای نمونه، در مناظره امام با پیشوای مسیحیان، سرعت بخشی به فهم مخاطب با واسطه گری در تبیین صحیح مبانی شناختی او، رساندن مخاطب به فهم انتقادی و پیراسته و بهبود خودآگاه نقش آفرینی مخاطب در جریان مناظره، کاملاً آشکار است. همچنین، در مناظره با رأس الجالوت نیز توصیه امام رضا علیه السلام به وی درباره فهم و اندیشیدن درباره موجود اول، گزارش شده است (طبرسی، ۱۴۰۳، ۲/۴۲۱).

مرحوم صدوق در روایتی، پرسش فقهی ابوهاشم جعفری درباره چگونگی نماز شخص مصلوب را با پاسخی به روش تبیین آشکار مطلب از جانب امام رضا علیه السلام و دعای ایشان برای فهم پاسخ در اندیشه مخاطب، گزارش می کند (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ۱/۲۵۶). در پایان این روایت، امام علیه السلام برای هدایت یابی ابوهاشم دست به دعا برداشتند که نشانگر مسئولیت پذیری ایشان در هدایت مخاطب است.

۵-۶. توجه به آزادی اندیشه و بیان

تبیین معارف دینی نیز در سپهری به دور از تنش های برتری جویانه شکل می گیرد. از این رو، رسانیدن حس آرامش و امنیت به مخاطب در فضای گفتگو بسیار نقش آفرین است. قرآن کریم نیز با توصیه به فراهم آوردن شرایط امن، حس پناه جویی و انتخاب آزاد

را در مخاطب پررنگ میسازد (توبه/ ۶). یکی از آشکارترین ویژگی‌های پارادایم فرهنگی عصر رضوی، آزادی اندیشه و بیان است. حضور دانشوران غیرمسلمان و نیز فرقه‌های مسلمانان مخالف مکتب اهل بیت علیهم السلام بهترین گواه بر وجود آزادی‌های ظاهری فکری و سیاسی در آن روزگار است.

بنا بر گزارش نوفلی، امام رضا علیه السلام پس از مناظره با هربد، رو به حاضران فرمودند: «يَا قَوْمُ إِنْ كَانَ فِيكُمْ أَحَدٌ يُخَالِفُ الْإِسْلَامَ وَ أَرَادَ أَنْ يَسْأَلَ فَلْيَسْأَلْ غَيْرَ مُحْتَشِمٍ» (جزائری، ۱۴۲۷، ۳۷۷/۲). پیام این عبارت به روشنی، آزادی گفتمان و گفتگوی مخالفان اسلام در اظهار عقاید و شبهات خود به اسلام است.

از آنجا که هدف از پاسخگویی، تبیین حقیقت است، بایسته است تا رقیب را در تغییر دادن نظرات برای دستیابی به پاسخ اقناعی، آزاد و در چیدمان مقدمات استدلال خویش و تغییر مواضع مختار گذاشت. دعوت امام رضا علیه السلام به پرسشگری و ایجاد فضای باز سیاسی و علمی به گونه‌ای بود که باورمندان به الوهیت ستارگان و خدا ناباوران، به سادگی شبهات خود دربارهٔ پروردگار و مخالفت با اسلام را، در حضور مقامات سیاسی دوران بیان می‌کردند (مجلسی، ۱۴۰۳، ۳۸/۳). به عبارت دیگر، توجه به جایگاه سیاسی امام به عنوان مقام سیاسی دوم مملکت اسلامی اهمیت این امر را مضاعف می‌نماید.

۷-۵. استواری دلیل و برهان مداری

استوارسازی پاسخگویی به براهین انکارناپذیر خردورزان، سبب ساده‌سازی فهم کلام می‌شود. امام رضا علیه السلام نیز در پاسخ به شبهات مرتبط با آموزه‌های بنیادینی چون توحید، چگونگی صفات پروردگار، چیستی، لوازم و بایسته‌های امامت، عصمت انبیا و معاد، کلام خویش را بر براهین و پذیرفته‌های بدیهی عقل استوار می‌ساختند. امام رضا علیه السلام با آموختن بن‌مایه‌ها و قواعد عقلانی به شاگردان خویش، روش‌هایی برای پاسخ به شبهات پیریزی می‌کرد. برای نمونه، برای پاسخ به شبهات حوزهٔ ناهمخوانی اراده و تقدیر الهی با اختیار آدمی، اصل «واسطه بودن مخلوقات در نقش اسباب جریان عالم» را برای پاسخ به همه شبهات این عرصه کافی دانست (مفید، ۱۴۱۳، ۱۹۸). از سوی دیگر، بنیان نهادن شبههٔ تثلیث مسیحیت بر براهین عقلی مانند مخلوق بودن حضرت عیسی علیه السلام، شباهت او به سایر آدمیان و عبادت‌های ایشان، سبب سکوت جاثلیق

از ادامه شبهه‌گری شد (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ۱۵۹/۱)

روش ورود به پاسخ و خروج از آن، همگی با توجه به مخاطب و گونه شبهه در اسلوب‌هایی روشن قرار می‌گیرند که سبب حفظ صورت منطقی گفتار می‌شود. آغاز سخن از براهین مقدماتی و نتیجه‌گیری در انتهای سخن در همه پاسخ‌های امام رضا علیه السلام به چشم می‌خورد. برای نمونه، ایشان برای پاسخگویی به شبهه مأمون پیرامون ناسازگاری عصمت آدم علیه السلام با آیاتی مانند «وَعَصَى آدَمُ رَبَّهُ فَغَوَى» (طه/۱۲۱) گام‌های زیر را پیمودند: برشمردن آیات موضوع سکونت آدم در بهشت و چگونگی خوردن از شجره ممنوعه، تفسیر صحیح آیات، تمایز میان تشریح در دنیا با بهشت نخستین آدم و حوّا و لزوم عصمت انبیا پس از نبوت. از آنجاکه شبهه مأمون برآمده از فهم نادرست قرآن بود، امام رضا علیه السلام در پیمایش منطقی خود برای پاسخگویی، همه گام‌ها را بر آیات الهی استوار ساخت (مجلسی، ۱۴۰۳/۱۱/۷۸).

پاسخ‌های ایشان به گره‌های فکری مأمون، چنان استوار و منطقی بود که وی پس از شنیدن هر یک از پاسخ‌های امام علیه السلام به شبهات قرآنی، عبارت «فَرَجَّتْ عَنِّي يَا أَبَا الْحَسَنِ فَرَجَّ اللَّهُ عَنكَ» (طبرسی، ۱۴۰۳، ۴۱۱/۲) را به زبان می‌آورد. گفتن عباراتی چون «بارک الله فیک»، «جزاک الله عن الأنبياء»، «صدقت یا بن رسول الله»، «الله درک یا ابن رسول الله» و «لقد شفیت صدی» (همان، ۷۹) از شخصی مانند مأمون، نشانگر استواری سخن، منطقی بودن براهین و آگاهی کامل امام رضا علیه السلام از قرآن بود که سبب تمجید و تحسین بزرگترین دشمنان نیز می‌شد. ابراهیم بن عباس در گزارشی، تمامی پاسخ‌های امام رضا علیه السلام به این شبهات را برآمده از قرآن دانسته است (حرعاملی، ۱۴۰۹، ۲۱۷/۶).

۸-۵. پرهیز از آفات مناظره به ویژه مجادله و مغالطه

هدف از مناظره مطلوب و پاسخگویی به شبهات، نمایاندن حق و قانع کردن مخاطب است نه به دام انداختن او برای ساکت شدن. مقصود از آفات مناظره، هر عمل یا انگاره غیراخلاقی و غیرعلمی است که مناظره را از مسیر حق جویی خارج می‌سازد. رفتارهایی چون حسد، دروغ، تحریف انگاره‌ها، خودبرتر بینی و انواع مغالطه، نمونه‌هایی از این آفات هستند. با نگاهی به سیره رضوی می‌توان دریافت امام رضا علیه السلام با رفتار خویش

آفات و کج‌تابی‌های دوسوی مناظره و پاسخگویی به شبهات را به حداقل می‌رساندند. پیشگیری از این آسیب‌ها در گرو احراز شرایط پاسخگویی و مناظره و پایبندی به بایسته‌های اخلاقی آن است.

اگرچه یکی از رایج‌ترین شیوه‌های شبهه‌گری و در پاره‌ای موارد پاسخگویی، استفاده از مغالطه کوچک‌نمایی است، لکن امام رضا علیه السلام برای اثبات نادرستی باورهای مخالفان هرگز این روش را به کار نبردند. نمونه‌های فراوانی از امانت‌داری در انگاره‌های شبهه‌گر و پرهیز از تحریف آنها را در مناظرات حضرت با دانشمندان سایر ادیان و دقت در نقل گزاره‌های مقبول آنها می‌توان دید (ابن بایویه، ۱۳۷۸، ۱۵۴/۱-۱۵۸). کاربست مغالطه کوچک‌نمایی توسط سلیمان مرزوی نیز، پاسخی جز استدلال‌های منطقی و رعایت آداب علمی و اخلاقی، در بر نداشت (مجلسی، ۱۴۰۳، ۱۷۸/۴۹).

۹-۵. فروتنی و پرهیز از کبر

تکبر در لغت به معنای خود را بزرگ پنداشتن (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ۶۹۷) و در علم اخلاق، برتر دانستن خود از دیگران و تحقیر و خوار دیدن آن‌هاست. یکی از اجزای اصلی شبکه شناختی شبهه‌گران، کبر علمی است. خوی متکبرانه زمینه‌ساز روی گردانی از راه کمال و میل به انحراف فکری و عملی می‌شود (اعراف/۱۴۶). امام رضا علیه السلام با وجود دارا بودن مقام امامت و برترین دانش‌ها، رفتاری فروتنانه داشتند و به سبب این سیره، سبب زدودن بسیاری شبهات می‌شدند.

برای نمونه، مهرورزی امام به همسفران و خادمان و حضور بر سفره طعم آن‌ها، در کنار استدلال بر یکسان دانستن منشأ خلقت همه آدمیان، سبب زدودن شبهه رفتاری یکی از همراهان حضرت درباره برتری ظاهری افراد گردید (کلینی، ۱۴۲۹، ۲۳/۴). همچنین، گزارش رفتار و گفتار نیکوی امام هشتم توسط معروف کرخی برای پدرش، سبب زدودن شبهات وی پیرامون پذیرش اسلام با وجود آیین مسیحیت، گردید (مازندرانی، ۱۳۷۹، ۳۶۱/۴). در همین زمینه، حضور امام در مجلس مناظره‌ای که مأمون سامان داده بود، گواهی بر فروتنی حضرت در مقابل دانشوران ادیان و مذاهب بود، زیرا مأمون، امام را میان حضور در قصر سلطنتی یا حضور دانشمندان در محضر امام علیه السلام، مخیر کرده بود (مجلسی، ۱۴۰۳، ۴۰/۱۰). امام رضا علیه السلام شبهه‌عباسیان درباره بر خوردار

نبودن امام از شایستگی علمی کافی برای ولایتعهدی را بدون هیچ اشاره‌ای به توانمندی علمی خویش، فروتنانه پاسخ گفت و تنها به یادکرد پروردگار هستی و ابطال انگاره‌های سنخیت و عینیت میان خالق و مخلوق با براهین استوار پرداخت (طبرسی، ۱۴۰۳، ص ۴۰۰).

روح حاکم بر مناظره امام و سلیمان مروزی پیرامون شبهات مرتبط با آموزه بداء و اراده الهی، فروتنی در برابر شبهه‌گری است که او را در مقابل پرسش‌های خویش ناتوان می‌پنداشت (جزایری، ۱۴۲۷، ۲/۳۷۸). فروتنی امام در برابر شبهه رهبر مسیحیان به گونه‌ای سبب ایجاد فضای باز علمی شد که وی در حضور دانشوران مسلمان و عالیترین مقام دستگاه سیاسی اسلام، به شبهه‌گری علیه اسلام و نبوت پیامبر صلی‌الله‌علیه و آله پرداخت (عروسی، ۱۴۱۵، ۵/۳۱۳).

۱۰-۵. انصاف و عدالت

امام رضا علیه السلام نه تنها انصاف و عدالت اخلاقی و علمی را یکی از بایسته‌های باورمندی به عقاید می‌دانست، بلکه به رعایت آن در طرح شبهات و پاسخگویی به معارضات توصیه می‌فرمود. ایشان یکی از شالوده‌های انصاف را مناظره بر مبنای نظام معرفتی، کتاب مورد قبول، پیامبر صلی‌الله‌علیه و آله و شریعت پذیرفته شده از سوی دیگر مناظره می‌دانند (مجلسی، ۱۴۰۳، ۸۱/۴۹). سخن گفتن با هر شبهه‌گری بر اساس بایسته‌های زبانی و شناختی متناسب با آنها (همان، ۷۵) نیز نمونه‌ای از کاربست این روش است.

برای نمونه، وقتی رهبر کاتولیک‌های روزگار مأمون، برای اثبات نبوت پیامبر اسلام دو شاهد غیر مسلمان از امام رضا علیه السلام طلب نمود، امام با فرمودن عبارت «الآن جئت بالنصفه»، روش علمی را منصفانه ارزیابی کرد و با معرفی یوحنا دیلمی و قسطاس رومی به عنوان دو شاهد آگاه بر سخنان حضرت عیسی علیه السلام، رضایتمندی جاثلیق را کسب کرد (حرّ عاملی، ۱۴۲۵، ۱/۱۹۵). امام رضا علیه السلام در جریان این مناظره با اقرار گرفتن از وی، درباره صحت آموزه‌های اناجیل چهارگانه با گواه گرفتن حاضران در مجلس، به شبهه عدم نیاز به پیامبر اسلام صلی‌الله‌علیه و آله، با استناد به همان چهار انجیل پاسخ گفت (طبرسی، ۱۴۰۳، ۲/۴۲۱).

۱۱-۵. مدارا و تسامح دینی

هدایت گری علمی و رفتاری پیشوایان معصوم شیعه، همواره با بردباری در مقابل سختی‌ها، گزافه‌گویی‌ها و خواسته‌های مردم آمیخته است. پیامبر رحمت صلی‌الله‌علیه‌وآله‌در این باره می‌فرماید: «وَإِنَّ أَوْلَىٰ أَبْرَارٍ عِثْرَتِي وَأَطَائِبَ أَرْوَمِي أَحْلَمُ النَّاسِ صَغَارًا وَ أَعْلَمُ النَّاسِ كِبَارًا أَلَا وَ إِنَّا أَهْلُ بَيْتٍ مِنْ عِلْمِ اللَّهِ عَلِمْنَا وَ بِحُكْمِ اللَّهِ حَكَمْنَا» (مفید، ۱۴۱۳، ۲۴۰/۱). در سیره رضوی نیز، رفق و مدارا یکی از شاخصه‌های رفتاری در مناظرات شمرده می‌شود. سخت‌گیری و نداشتن تسامح دینی یکی از آسیب‌های درون دینی است که ضربه‌های فراوانی به هم‌افزایی مذاهب و گفتگوی میان‌ادیان وارد کرده است. قرآن نیز با آزاد دانستن باطنی انتخاب دین (بقره/۲۵۶)، پیامبران را با اوصافی چون بشیر، نذیر و پیام‌رسان معرفی کرده است (یس/۱۷؛ سبأ/۲۸). آیاتی چون «لِكُلِّ جَعَلْنَا مِنْكُمْ شُرْعَةً وَ مِتْهَاجًا» (مائده/۴۸)، «وَ لِكُلِّ أُمَّةٍ جَعَلْنَا مَنْسَكًا هُمْ نَاسِكُوهُ فَلَا يُنَازِعُكَ فِي الْأَمْرِ» (حج/۶۷)، به رعایت ادب اسلامی در برابر صاحبان‌ادیان، پرهیز از سخت‌گیری‌های بی‌مورد و انتقاد نابجا از مناسک و آداب ایشان رهنمون هستند. یادکرد این نکته بایسته است که تسامح دینی، هرگز به معنای پذیرش همه‌مبانی، باورها و آداب‌ادیان و مذاب‌گوناگون نیست، بلکه تنها راهی برای گفت‌وگو و سازش و توجه به نقاط مشترک بوده و نتیجه‌مبارک آن، علاقه‌مندسازی سایر‌ادیان به اسلام است.

امام رضا علیه‌السلام نیز یکی از ویژگی‌های مؤمنان حقیقی را مدارا کردن با مردم معرفی کرده است (کلینی، ۱۴۲۹، ۳/۳۳۹) و در پاسخ شبهه یکی از شیعیان درباره‌چرایی رفتار نیک با والدین مخالف مکتب اهل بیت علیه‌السلام می‌فرماید: «برای آنها دعا کن و صدقه بده، حتی اگر حقیقت‌امامت را نپذیرفته باشند و با آنها سازش کن، زیرا پیامبر خدا با رحمت برانگیخته شد نه با نامهربانی» (حرانی، ۱۳۶۶، ۴۲۶). مناظرات و نامه‌نگاری‌های امام رضا علیه‌السلام با پیروان سایر‌ادیان و حتی مخالفان سرسختی چون سلیمان مروزی، آکنده از خیرخواهی بوده و امام علیه‌السلام در نقش پیشوای معنوی و تکوینی همه موجودات، با دلسوزی در پی راهنمایی و هدایت گمراهان به سوی حقیقت بوده‌اند (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ۱/۱۷۹؛ احمدی میانجی، ۱۴۲۶، ۲۷۰/۵).

شیخ صدوق، یکی از اشعار منسوب به امام رضا علیه‌السلام را که مفاهیمی مانند فضیلت سازش اسلامی، صلح‌جویی، گذشت و همزیستی مسالمت‌آمیز را در بردارد، چنین

گزارش کرده است:

وَذِي غَلَّةٍ سَالَمْتَهُ فَقَهْرْتَهُ
وَمَنْ لَا يُدَافِعُ سِيئَاتِ عَدُوِّهِ
وَلَمْ أَرَ فِي الْأَشْيَاءِ أَسْرَعَ مَهْلِكًا
فَأَوْقَرْتُهُ مِنِّي لِعَفْوِ وَالتَّجَمُّلِ
بِإِحْسَانِهِ لِمِ يَأْخُذُ الطَّوْلَ مِنْ عِلِّ
لِغَمْرِ قَدِيمٍ مِنْ وَدَادٍ مُعْجَلٍ

«بسا دشمن پرکینه ای که با او سازش کردم و بر وی غالب آمدم، سپس با بخشش ارزشمند، او را تکریم کردم. هرکسی که اعمال ناروای دشمن خود را با نیکی دفع نکند، در بخشش و احسان به روش بزرگواران عمل نکرده است و برای زدودن کینه های قدیمی، هیچ چیز را از مهرورزی اثربخش تر نیافتیم» (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ۱۷۵).

یادکرد این نکته شایسته است که در سیره رضوی مواردی را می‌یابیم که حضرت با قاطعیت فراوان و حتی نفرین به برخی جریان‌ها رفتار کرده‌اند. این روش در برخورد با جریان‌های افراطی مانند گالیان، فرقه‌های منحرف کننده از اصول امامت مانند واقفیه و نیز باورمندان به انگاره‌های نادرست دربارهٔ پروردگار مانند مجسمه و مشبهه، رخ نموده است. امام علیه السلام در این گونه موارد، سازش ناپذیر، دقیق، بدون اغماض و بسیار حساس بودند.

۱۲-۵. تعلیق عقاید

گاهی میان باورهای بنیادین شبهه‌گر و پاسخگو هیچ وجه مشترکی وجود ندارد، لذا لازم است تا پاسخگو برای بیان نادرست بودن انگارهٔ شبهه‌گر در گام نخست مناظره، از اثبات عقاید خود و نیز داوری دربارهٔ نادرستی شبهه دست بردارد و در گام پسین با به کاربردن قیاس ذوحدین، برهان خلف و تبیین لوازم و بایسته‌های منطق شبهه، ناروا بودن آن را آشکار سازد. این روش که به «پدیدارشناسی اِپوخه» نیز مشهور است، به معنای تعلیق موقت عقاید فردی و به تعویق انداختن داوری دربارهٔ باورهای سوی مقابل است (فرامرزی قراملکی، ۱۳۸۹، ۲۷۳).

نمونه‌ای از کاربرد این روش را در مناظره امام رضا علیه السلام با خدا ناباور منکر معاد، می‌توان دید. در این مناظره، امام به جای ردّ شبهه او در نبود جهان آخرت، تنها به بایسته‌ها و لوازم باورمندی به معاد و عدم آن اشاره کرد و از داوری ابتدایی دربارهٔ عقیده

شبهه‌گر و نیز اثبات عقیده خود صرف نظر کرد تا با نمایاندن اصل منطقی وجوب دفع خطر محتمل، ناروا بودن معاد ناباوری را به اثبات برساند (کلینی، ۱۴۲۹، ۱/۱۹۴). نامه امام در پاسخ به شبهه یزید بن معاویه شامی درباره ناسازگاری اختیار آدمی با تقدیر الهی، نمونه‌ای دیگر از کاربرد این روش است (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ۱/۱۲۶). ظاهر پاسخ امام در بردارنده دفاع اولیه یا ابطال مستقیم هیچ یک از دو انگاره جبر و اختیار مطلق نیست و تنها بر نادرستی بایسته‌ها و لوازم هر دو باور متکی است تا راه سومی به نام «امر بین امرین» را پاسخی مناسب برای این گره ذهنی معرفی کند.

۱۳-۵. هشدار دادن به مخاطب در شبهات پیرامون آموزه های بنیادین اسلام
بنا بر متون روایی، اندیشیدن و پرسشگری در همه امور رشدآفرین است، اما پرسش و شبهه درباره جزئیات چپستی پرودگار، نتیجه ای جز اضطراب و تشویش عقل و گمراه شدن خویش و دیگران در بر ندارد (فیض کاشانی، ۱۴۰۶، ۴/۳۸۳). از این رو، پرسشگری در این حوزه ممنوع شمرده شده است (حرعاملی، ص ۱۹۵).

امام هشتم در پاسخ شبهه یکی از حدیث پژوهان هم عصر خویش به نام ابوقره، پیرامون تکلم مادی پروردگار با حضرت موسی علیه السلام وی را از بازگویی چنین باورهایی زنهار داد و با فرمودن عبارت «سُبْحَانَ اللَّهِ عَمَّا تَقُولُ وَ مَعَاذَ اللَّهِ أَنْ يُشْبِهَ خَلْقَهُ أَوْ يَتَكَلَّمَ مَا هُمْ بِهِ مُتَكَلِّمُونَ» (مجلسی، ۱۴۰۳، ۱۰/۳۴۴)، پاسخگویی خویش را با هشدار تکان دهنده آغاز کرد. باید توجه داشت، در فرازهای دیگر همین مناظره، استدلال‌های امام بر براهین عقلی و نقلی استوار بود و تنها به سبب اهمیت مباحث خداشناسی، لازم بود تا امام انگاره‌های نادرست این سپهر را با هشدار اولیه در هم شکنند.

نفرین امام بر باورمندان به راستی انتساب حدیث «إِنَّ اللَّهَ خَلَقَ آدَمَ عَلَى صُورَتِهِ» (ابن بابویه، ۱۳۹۸، ۱۵۳) نیز نمونه‌ای دیگر از این هشدارهاست که انگاره شبهه‌ناک تشبیه آدمی به پروردگار را با چالش رو به رو میکند. در مناظره با یکی از خدا ناباوران نیز امام با عبارت «وَيْلَكَ، إِنَّ الذِّیْ ذَهَبَتْ إِلَيْهِ غَلَطٌ» (کلینی، ۱۴۲۹، ۱/۱۹۴)، لرزشی سهمگین در انگاره‌های ناروای او درباره پرودگار ایجاد کرد.

یکی از راه‌های هشدار در کلام، سوگند است. سوگند، تأکیدی است که برای نمودار کردن اهمیت مطلب به کار می رود (سیوطی، ۱۴۴۰، ۲/۲۵۹). امام هشتم با بهره گیری از این

راهکار تربیتی، در ابتدای مناظره با جاثلیق، وی را به عیسی علیه السلام و مادرش سوگند داد (مجلسی، ۱۴۰۳، ص ۳۰۶) و از این طریق زمینه آگاهاندن وی درباره نادرستی شبهه الوهیت مسیحی را آماده ساخت تا با استناد به براهین نقلی و عقلی، این شبهه را بزدايد. افزون بر این، کاربست عبارت سوگندی «بِحَقِّ الْإِبْنِ وَ أُمِّهِ»، کنایه‌ای به باور قدیس خداانگارانۀ اقاانیم سه‌گانه (پدر، پسر و روح القدس) در سنت مسیحی بود.

هشدار دادن به عمران صابی با عبارت «سَلِّ يَا عِمْرَانُ وَ عَلَیْكَ بِالنَّصْفَةِ وَ إِيَّاكَ وَ الْخَطَلَ وَ الْجُورَ» (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ۱/۱۶۸)، برای رعایت عدل و انصاف و پرهیز از گفته‌های ناروا پیرامون پروردگار، نمونه‌ای از قاطعیت امام در پاسخگویی به شبهات مربوط به توحید است.

روشنمندی رفتاری امام رضا علیه السلام در پاسخ به شبهات یکی از خدا ناباوران، چنان اثربخش بود که سبب مسلمان شدن وی گردید. برخی از آداب و روش‌های ایشان در مقابل زندیقان عبارت است از: هشداردادن در زمان انگاره‌های ناروا درباره خدا، نفی انحصارگرایی شناختی، گزیده‌گویی، استحکام سخن (طبرسی، ۱۴۰۳، ۲/۳۹۶).

۱۴-۵. حفظ اصالت ادیان آسمانی و پرهیز از شبهه‌گری درباره آن

امام علیه السلام به جای شبهه به باورهای نادرست ادیان ابراهیمی، آموزه‌های استوار و درست باورمندان به این ادیان را شرح و تبیین می‌فرمود. توجه به این نکته بسیار مهم است که ادیان آسمانی به واسطه اشتراک در آبخور معارف و آموزه‌ها، جبهه واحدی در برابر خدا ناباوران و مکاتب غیرتوحیدی شمرده می‌شوند. تضعیف آن‌ها در برابر جبهه مقابل، اردوگاه همه باورمندان به توحید را با چالش رو به رو می‌سازد. از این رو، پاسداران راستین حریم اسلام، هیچگاه به شبهه‌گری مغرضانه علیه سایر ادیان اقدام نمی‌کنند، اما با یادآوری و هشدار نسبت به انحراف‌ها، کجروی‌ها، برداشت‌های سلیقه‌ای و تحریف‌ها، در زدودن آن‌ها می‌کوشند.

کاربست جدال احسن در برابر شبهه‌گران منتسب به سایر ادیان آسمانی، تنها در حوزه فروع و آموزه‌های جنبی و انحرافات در آن هاست نه ایجاد تشکیک در اصالت این ادیان. امام رضا علیه السلام نیز با کاربست این روش، هرگز در بنیان‌های وجودی این ادیان، شبهه‌انگیزی نکردند بلکه با توجه دادن شبهه‌گران به بایسته‌ها و لوازم فاسد انگاره‌های

خود در عقاید و احکام فرعی، به آن‌ها هشدار می‌داد. مناظره امام رضا علیه السلام با رهبر دینی زردشتیان زمانه خود، گواهی بر حفظ اصالت همه ادیان الهی در مقابل شبهه‌گران است. در این گفتگو، هرید بزرگ، دلیل باورمندی خود به نبوت زردشت را گزارش‌های تاریخی بر وجود او و احکام متفاوت کیش زردشتی نسبت به سایر ادیان می‌دانست. امام علیه السلام در مقام دفاع از ستیر ادیان الهی، همین دلایل را برای حقیقت این ادیان نیز کافی دانست و از این طریق، به شبهه عدم نیاز به شرایع موسوی، عیسوی و پیامبر خاتم پاسخ گفت (ابن بابویه، ۱۳۹۸، ۴۳۰). علاوه بر موارد مذکور، نمونه‌های دیگری از آداب و اخلاق پاسخگویی به شبهات را در سیره رضوی می‌توان یافت که کاربست آن‌ها در شبهه پژوهی، به آماده کردن پاسخی اثربخش خواهد انجامید. نمونه‌هایی از این روش‌ها عبارتند از: رعایت تناوب و ترتیب در نتیجه‌گیری و پاسخگویی، پرهیز از طولانی کردن پاسخ، کاربست الفاظ محترمانه برای مخاطب قراردادن شبهه‌گر و مهرورزی به خودی‌های دچار شبهه.

افزون بر این روش‌های اخلاقی و علمی، امام از روش‌های دیگری نیز برای بیدار کردن فطرت حق‌جوی آدمی بهره می‌گرفت. پاسخ به سؤال‌های ذهنی طرح نشده، آگاهاندن از امور مخفی بر همگان، دعا برای زودده شدن انحراف‌های فکری و اخبار از ضمیر افراد، همگی نمونه‌هایی هستند که امام هشتم با کاربست آنها سبب زدودن شبهات شناختی و عملی افراد می‌شد (حسینی قزوینی، ۱۳۷۸، ۲۷۸/۱؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ۱۷۱/۴۹؛ طوسی، ۱۴۱۱، ۷۱).

امامان معصوم علیهم السلام نه تنها در زمان حیات ظاهری شبهات فکری و عملی جویندگان حقیقت را می‌زدودند، بلکه پس از حیات مادی نیز سبب هدایت آن‌ها می‌شدند. برای نمونه، گزارش شیخ صدوق از هدایت یافتن یکی از تردیدکنندگان در امامت امام رضا علیه السلام، به نام محمد بن عمر نوقانی، نمونه‌ای از این راهگشایی‌هاست. در این گزارش، وی با دیدن نوری در اطراف محل دفن امام هشتم علیه السلام و گشوده شدن درهای بسته حرم رضوی، از شبهه‌گری درباره امامت امام رضا علیه السلام دست برداشت و به همراه مادرش مذهب تشیع را برگزید (حر عاملی، ۱۴۲۵، ۳۴۵/۴).

نتیجه‌گیری

۱. اصول، قواعد و آداب گفتگوی دانش‌بنیان، همواره مورد توجه دانشوران علوم گوناگون به‌ویژه علم اخلاق و رفتارشناسی بوده است. روش‌شناسی رفتار و گفتار امام رضا علیه السلام که بر نظام اخلاق اسلامی استوار است، الگویی مناسب برای پاسخگویی به شبهات در همهٔ زمان هاست. بازیابی نظام مذکور در گرو تحلیل احادیث و سیره پژوهی رضوی و آگاهی از بایسته‌های دانش کلام اسلامی است.

۲. رعایت آداب مناظره و دانش فراوان امام هشتم علیه السلام، برای همهٔ دانشوران روزگار حضرت آشکار بود. احترام به مخاطب و عدم اهانت به مقدسات او در سیرهٔ رضوی جایگاه مهمی دارد. امام رضا علیه السلام برای رسیدن به درک همدلانه با مخاطب، کلام را به نرمی و توازن بیان کرده و از سخنان رنج‌آور خودداری و از مناظره‌گران با عبارتهای آمیخته با محبت و احترام استقبال می‌کردند. رفتار متواضعانه در مجلس گفتگو، قطع نکردن سخن‌گوینده با وجود استدلال نادرست، از دیگر آداب پاسخگویی امام علیه السلام به شبهات است.

۳. امام هشتم علیه السلام با بردباری از پرسش و شبههٔ استقبال و در مخاطب برای ادامه گفتگو و یافتن پاسخ، اشتیاق ایجاد می‌کردند و به هدایت و اقناع مخاطب پایبند بودند. ۴. از سیرهٔ رضوی، توجه به آزادی اندیشه و بیان است. دعوت امام هشتم علیه السلام به پرسشگری و ایجاد فضای باز سیاسی و علمی به گونه‌ای بود که خدا ناباوران به سادگی شبهات خود دربارهٔ پرودگار و مخالفت با اسلام را در حضور مقام‌های سیاسی دوران بیان می‌کردند.

۵. امام رضا علیه السلام انصاف و عدالت اخلاقی و علمی را یکی از بایسته‌های باورمندی به عقاید می‌دانست و به رعایت آن در طرح شبهات و پاسخگویی به معارضان توصیه می‌فرمود. همچنین، فروتن بود و از غرور علمی پرهیز داشت.

۶. هدایتگری علمی و رفتاری امام، با بردباری، مدارا و تسامح دینی همراه بود. در عین حال، نسبت به انحراف از حق و نسبت‌های ناروا به خداوند متعال دادن، به مخاطب هشدار می‌دادند.

۷. حفظ اصالت ادیان آسمانی و پرهیز از شبهه‌گری دربارهٔ آن از دیگر بایسته‌های گفتاری - رفتاری پاسخ به شبهات در سیرهٔ رضوی است.

۸. امام رضا علیه السلام نیز در پاسخ به شبهات مرتبط با آموزه‌های بنیادینی چون توحید، چگونگی صفات پروردگار، چیستی، لوازم و بایسته‌های امامت، عصمت انبیا و معاد، کلام خویش را بر براهین و پذیرفته‌های بدیهی عقل استوار می‌ساختند و با آموختن بن مایه‌ها و قواعد عقلانی، روش‌هایی برای پاسخ به شبهات پی‌ریزی کردند.

۹. با نگاهی به سیره رضوی می‌توان دریافت، امام رضا علیه السلام از آفات مناظره و هر عمل یا انگاره غیراخلاقی و غیرعلمی که مناظره را از مسیر حق جویی خارج می‌سازد - همچون خود برتر بینی، تحریف انگاره‌ها، و انواع مغالطات - پرهیز داشتند.

منابع

۱. قرآن مجید، ترجمه ناصر مکارم شیرازی.
۲. ابن بابویه، محمد بن علی، التوحید، قم، جامعه مدرسین، ۱۳۹۸ق.
۳. ابن بابویه، محمد بن علی، عیون أخبار الرضا علیه السلام، تهران، اول، نشر جهانب، ۱۳۷۸ق.
۴. ابن حمید، صالح، اصول الحوار و آدابه فی الاسلام، مکه، دار المناره، ۱۴۱۵ق.
۵. ابن فارس، احمد، معجم مقاییس اللغة، قم، مکتب الاعلام الاسلامی، ۱۴۰۴ق.
۶. احمدی میانجی، علی، مکاتیب الائمه، قم، دار الحدیث، ۱۴۲۶ق.
۷. اربلی، علی بن عیسی، کشف الغمه فی المعرفة الائمه، بنی هاشمی، تبریز، ۱۳۸۱ق.
۸. آقا نوری، علی، امامان شیعه و وحدت اسلامی، قم، انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب، ۱۳۸۷ش.
۹. بحرانی، سید هاشم بن سلیمان، البرهان فی تفسیر القرآن، قم، موسسه بعثت، ۱۳۷۴ش.
۱۰. بروجردی، آقا حسین، جامع احادیث الشیعه، تهران، فرهنگ سبز، ۱۳۸۶ش.
۱۱. جزائری، نعمت الله، ریاض الابرار فی مناقب الائمة الاطهار، بیروت، موسسه التاريخ العربی، ۱۴۲۷ق.
۱۲. حر عاملی، محمد بن حسن، الجواهر السنیه فی الأحادیث القدسیه، تهران، دهقان، سوم، ۱۳۸۰ش.
۱۳. حرّانی، حسن بن علی، تحف العقول عن آل الرسول، تهران، اسلامیة، ۱۳۶۶ش.
۱۴. حرعاملی، محمد بن حسن، اثبات الهداه بالنصوص والمعجزات، بیروت، اعلمی، ۱۴۲۵ق.
۱۵. حرعاملی، محمد بن حسن، الجواهر السنیه فی الأحادیث القدسیه، تهران، دهقان، ۱۳۸۰ش.
۱۶. حر عاملی، محمد بن حسن، تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه، قم، آل البيت، ۱۴۰۹ق.
۱۷. حسینی قزوینی، محمد، موسوعه الامام الرضا (ع)، قم، موسسه ولی عصر (عج)، ۱۳۸۷ش.
۱۸. حلّی، حسن بن یوسف، رجال العلامه الحلّی، نجف اشرف، دار الذخائر، ۱۴۱۱ق.
۱۹. خصاونه، رنده فؤاد، قواعد الحوار مع الاخر فی القرآن الکریم، مجله الجامعه الاسلامیه، شماره ۱۷۲، ص ۱۹۰-۲۲۱.

۲۰. رازی، حسین بن علی، *روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن*، مشهد، بنیاد پژوهشهای اسلامی، ۱۴۰۸ق.
۲۱. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، *مفردات الالفاظ القرآن*، بیروت، دارالقلم، ۱۴۱۲ق.
۲۲. زمزمی، یحیی، *الحوار آدابه و ضوابطه فی ضوء الكتاب والسنة*، مکه، دارالتربیه والتراث، ۱۴۱۴ق.
۲۳. سعدی، مصلح الدین، *گلستان سعدی*، غلامحسین یوسفی، تهران، خوارزمی، ۱۳۷۲ش.
۲۴. سیوطی، جلال الدین، *الاتقان فی علوم القرآن*، قم، ذوی القربی، ۱۴۴۰ق.
۲۵. شهرستانی، عبدالکریم، *الملل والنحل*، بیروت، دارالمعرفه، ۱۴۰۴ق.
۲۶. شهود، علی بن نایف، *الخلاصه فی اصول الحوار و ادب الاختلاف*، ریاض، بیجا، بی تا.
۲۷. صالح، صبحی، *نهج البلاغه*، تهران، راه علم، ۱۳۸۶ش.
۲۸. طبرسی، فضل بن حسن، *إعلام الوری بأعلام الهدی*، قم، آل البيت، ۱۴۱۷ق.
۲۹. طبرسی، احمد بن علی، *الاحتجاج علی اهل اللجاج*، مشهد، نشر مرتضی، ۱۴۰۳ق.
۳۰. طنطاوی، محمد سید، *ادب الحوار فی الاسلام*، قاهره، نهضة مصر، ۱۹۹۷م.
۳۱. طوسی، محمد بن حسن، *الغیبه*، دارالمعارف الاسلامیه، ۱۴۱۱ق.
۳۲. عروسی حویزی، عبد علی بن جمعه، *تفسیر نور الثقلین*، قم، اسماعیلیان، ۱۴۱۵ق.
۳۳. علوی، سهراب، *امام رضا (ع) در رزمگاه ادیان*، قم، مسجد مقدس جمکران، ۱۳۷۹ش.
۳۴. فرامرز قراملکی، احد، *اخلاق کاربردی در ایران و اسلام*، تهران، پژوهشگاه مطالعات فرهنگی و اجتماعی وزرات علوم، ۱۳۸۹ش.
۳۵. فراهیدی، خلیل بن احمد، *کتاب العین*، قم، هجرت، ۱۴۰۹ق.
۳۶. فیض کاشانی، محمد بن حسن، *الواقفی*، اصفهان، کتابخانه امام امیر المؤمنین، ۱۴۰۶ق.
۳۷. کامل، عمر بن عبدالله، *آداب الحوار و قواعد الاختلاف*، مدینه، بیجا، بیتا.
۳۸. لیثی واسطی، علی، *عیون الحکم و المواعظ*، دارالحديث، قم، ۱۳۷۶ش.
۳۹. مازندرانی، محمد بن علی، *مناقب آل ابی طالب*، قم، علامه، ۱۳۷۹ق.
۴۰. مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، *بحار الأنوار*، بیروت، دوم، ۱۴۰۳ق.
۴۱. مفید، محمد بن محمد، *الاختصاص*، قم، المؤتمر العالمي للافیه الشیخ المفید، ۱۴۱۳ق.
۴۲. مفید، محمد بن محمد، *الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد*، قم، کنگره شیخ مفید، ۱۴۱۳ق.

۴۳. نیشابوری، محمد بن عبدالله، *تاریخ نیشابور*، تهران، ابن سینا، بیتا.

۴۴. واسعی، سید علیرضا، *درآمدی بر روش های تبلیغی ائمه*، قم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۶ ش.

Behavioral-verbal Requirements of Removing Doubts in Razavi Sireh

Abstract

Removing doubts is based upon cognition in the forms of debate, discussion, systematic mutual conversation, or letter writing. Recognizing the behavioral-verbal methods of removing doubts in Imam Reza Sireh and teachings is extremely effective in providing a proper pattern for doubts recognition.

Accordingly, the present research aims at stating the behavioral-verbal requirements of removing doubts in Razavi Sireh through an analytical-inferential method, utilizing library sources. Some of these requirements are as follows: paying attention to the rhetorical prerequisites and necessities, firm reasoning, motivating the addressee towards truth-seeking, satisfying the addressee, respecting the freedom of speech and expression, defending the righteousness of monotheistic religions against blasphemy, influential warnings, and avoiding the debate trauma.

Based on the research, Imam Reza (AS) could utilize Islamic ethical rules, the true recognition of the addressee, and the roots of doubts while confronting them for providing answers that are useful for systematizing the answering procedures.

Keywords: Doubts, Answering etiquette, Behavioral-verbal method, Razavi Sireh.

